

quired to register those authorities in which they operate. Every six months these companies have to provide a detailed report to the relevant authorities, who have indicated their clients, the question of who lobbied, and funds received from these clients.

Act entitled «Act 2007 of honest leadership and open government» introduces mandatory quarterly submission to the secretariat of the Senate of customer information and the amount of fees lobbyists and prohibits members of the legislative and executive branches of the U.S. government to receive any gifts, favors and payments from lobbyists or foreign representatives. It also instructed the Ministry of Justice to create a public free database on «foreign agents» and provide the location of all the data on them in this database within 48 hours from the time of registration.

The new law also requires all members of Congress informed of lobbyists who for 6 months through small contributions transferred to the accounts of institutions that are controlled by the legislature (charities, election committees, etc.), more than 15 thousand dollars. In addition, two days before the vote of a bill in the Senate, members who received money from lobbyists are required to declare that neither they nor their families have any personal interest in the said act. The congressman also permitted the adoption, organized in their honor by lobbyists. Legislators guilty of violating the law will be denied payment of pensions after their retirement. [6]

As we see in the U.S. by law regulate the procedure for registration of persons engaged in lobbying activities, which precludes the existence of 'shadow' effect on government representatives, as well as a significant achievement is the development of a mechanism that prevents the occurrence of corruption in lobbying for their own interests by the organiza-

tions and individuals. However, this does not preclude lobbying in the United States resorted to thousands of commercial and governmental organizations.

In Ukraine bills «on Lobbying in Ukraine» and «On the legal status of groups with common interests (interest groups) in the Verkhovna Rada of Ukraine» and still missed. The draft law «On Lobbying in Ukraine» establishes a general framework lobbying in Ukraine [7].

The draft law «On legal status of groups with common interests (interest groups) in the Verkhovna Rada of Ukraine» defines the legal status of groups with common interests, which include:

- NGOs;
- trade unions, business organizations or associations;
- inter-and task forces;
- Inter-Parliamentary Group. [8]

Moreover, in this bill shows best practices registered groups engaged lobbying, which once again emphasizes the need for its adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine.

Conclusions. Thus, as the whole of this, there is an urgent need for institutionalization of lobbying activities in Ukraine, providing overcomes the effects of corruption on the level of adoption of the regulations, and the ability to exercise control in this area.

Also, to achieve true representation of the public interest in making regulations necessary to the key role played in lobbying associations because they, unlike businesses that are interested in representing the interests of the public rather than their own needs, aimed to obtain material benefits as a result of the adoption of a certain act of government. For this purpose shall be provided by law to provide key power of lobbying with public unions.

LITERATURE:

1. Політологія: підручник / [Ю.М. Розенфельд, Л.М. Герасіна, Н.П. Осипова, М.І. Панов та ін.]. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-2451.html>.
2. Тихомирова Є. Зв'язки з громадськістю : навчальний посібник / Є. Тихомирова. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uadocs.exdat.com/docs/index-24437.html?page=12#1065251>.
3. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії : наук. стаття / Мар'ян Лопата. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://postua.info/lorata.htm>.
4. Мацкевич Р.М. Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні : автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. к.ю.н. за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Роман Миколайович Мацкевич. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=362.
5. Тургаєв А.С., Хренов А.Е. Політологія в схемах и комментариях : підручник / А.С. Тургаєв, А.Е. Хренов. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uchebnik-besplatno.com/teoriya-politiki-uchebnik/politologiya-shemah-kommentariyah.html>.
6. Самофалов В. Лобізм у США: досвід для України : наук. стаття / Володимир Самофалов. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/blog/usi-blogi/view/article/lobizm-u-ssha-dosvid-dlja-ukrajini/>.
7. Проект Закону про лобіювання в Україні. – [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=5838.
8. Проект Закону про правовий статус груп об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України / . – [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=7028.

УДК 340.1

ФЕНОМЕН ПРАВОВОЇ УСТАНОВКИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

PHENOMENON OF LEGAL ATTITUDE: QUESTIONS OF THE THEORY

Ганзенко О.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету

У науковій статті досліджується феномен правової установки як елементу правосвідомості і правової культури особи. Аналізується взаємозв'язок та взаємодія правових установок з іншими складовими правосвідомості. Визначається роль правових установок у правовій культурі особи. Формулюються висновки щодо необхідності переосмислення місця та ролі феномену правової установки як складової правосвідомості в теорії держави та права, а також доцільності проведення окремого дослідження правових установок, способів та методів їх формування в процесі правового виховання особи.

Ключові слова: правова установка, правосвідомість, правова культура, індивідуальна правова культура, правомірне поведінка, правове виховання, теорія держави і права, формування, позитивна установка.

В научной статье исследуется феномен правовой установки как элемента правосознания и правовой культуры личности. Анализируется взаимосвязь и взаимодействие правовых установок с другими составляющими правосознания. Определяется роль правовых установок в правовой культуре личности. Формулируются выводы относительно необходимости переосмысления места и роли правовой установки как составляющей правосознания в теории государства и права, а также целесообразности проведения отдельного исследования правовых установок, способов и методов их формирования в процессе правового воспитания личности.

Ключевые слова: правовая установка, правосознание, правовая культура, индивидуальная правовая культура, правомерное поведение, правовое воспитание, теория государства и права, формирование, позитивная установка.

In scientific clause the phenomenon of legal attitude as element of legal consciousness and legal culture of the person is investigated. The interrelation and interaction of legal attitude with other components legal consciousness is analyzed. The role of legal attitude in legal culture of the person is defined. The conclusions concerning necessity of change of a place and role of legal attitude as by a component of legal consciousness in the theory of the state and law, and also expediency of realization of separate research of legal attitude, ways and methods of their formation are formulated during legal education of the person.

Key words: legal attitude, legal consciousness, legal culture, individual legal culture, lawful behaviour, legal education, theory of the state and law, formation, positive installation.

Актуальність теми. Правова культура українського суспільства знаходиться в процесі інтенсивного формування, закладені перші елементи її фундаменту: проводиться кодифікація законодавства, здійснюється судова реформа, триває робота щодо гармонізації національного законодавства і права Європейського Союзу тощо. Проте слід зазначити, що індивідуальна правова культура знаходиться на низькому рівні, про що свідчить і низька правова активність громадян, і низький рівень довіри громадян до держави в цілому, окремих органів державної влади, судової системи, зокрема. Все це зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів, способів формування правової культури особи. У структурі правосвідомості та індивідуальної правової культури виділяється важливий елемент – блок правових установок, які фактично і визначають зміст та спрямованість правової поведінки особи. Тому дослідження феномену правової установки в контексті теорії держави та права вбачається актуальним і має як теоретичне, так і практичне значення.

Метою даної наукової статті є дослідження феномену правової установки та її місця і ролі у правовій культурі особи. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: дослідити природу правової установки, яка є психологічним явищем і одночасно елементом правосвідомості; визначити місце та роль правової установки у правосвідомості та правовій культурі особи, сформулювати пропозиції щодо необхідності переосмислення феномену правової установки та доцільності проведення окремого дослідження правових установок в контексті теорії держави та права.

Предметом дослідження даної статті є феномен правової установки в контексті теорії держави та права.

Науково-теоретичною базою для написання статті слугували дослідження правової культури і правосвідомості, які виконувались українськими й російськими вченими: О.В. Аграновською, С.С. Алексєєвим, В.Д. Бабкіним, К.С. Бельським, В.О. Бурмистровим, В.В. Головченком, О.В. Зайчуком, В.П. Зеніним, Д.А. Керімовим, М.І. Козюброю, В.В. Копейчиковим, В.О. Котюком, В.М. Кудрявцевим, О.А. Лукашевою, М.І. Матузовим, Г.Д. Марковою, Г.О. Мурашиним, Є.В. Назаренко, В.В. Оксамитним, П.М. Рабіновичем, Р.К. Русиновим, В.П. Сальниковим, О.П. Семіткою, С.С. Сливкою, С.Р. Станік, О.В. Татаринцевою, Є.І. Федиком.

Особливу увагу в контексті тематики наукової статті було приділено монографічним роботам, присвяченим проблемам психологічної та правової установки, Ф.В. Басіна, М.І. Дьяченка, Л.А. Кандибовича, Д.Н. Узнадзе, Н.В. Щербакової.

Явище установок було відкрито німецьким психологом Л. Ланге у 1888 році під час вивчення помилок сприйняття. Вживання поняття «установка» в соціальних науках пов'язано з іменами американських соціологів У.І. Томаса та Ф. Знанецького, які охарактеризували установку як схильність («предрасположение» – рос.) розуму індивіда по відношенню до соціальних цінностей (грошей, слави, людини тощо). Томас і Знанецький визначили соціальну психологію як наукове дослідження установок.

Теоретична розробка проблеми установки належить Г. Олпорту (1935). Загальновизнаним є його формулювання: «Установка є станом психологічної готовності, що утворюється на основі досвіду і здійснює спрямовуючий і динамічний вплив на реакції індивіда відносно всіх об'єктів чи ситуацій, з якими він пов'язаний».

Пізніше поняття установки доповнювалось або уточнювалось різними дослідниками та визначалось або як «готовність до позитивної або негативної реакції по відношенню до відповідних об'єктів» (Сарнофор, 1966), або як «неусвідомлювана соціально значима реакція» (Еуб, 1947), або ж як «стан готовності думки, почуття та дій людини по відношенню до яких-небудь соціальних об'єктів» (В. Аполкор, 1962). Усі ці відомості про історію феномена установки систематизовані вченими М.І. Дьяченко та Л.А. Кандибовичем [1, с. 119].

Обговорення проблеми установки на спеціальних симпозиумах (Бордо, 1959; Москва, 1966) показало, що «при всій різноманітності смислових відтінків, що застосовуються для вираження ідеї установки, незмінною для них залишається вказівка на схильність суб'єкта орієнтувати власну діяльність в якому-небудь визначеному напрямку» [2, с. 14-15].

Загально-психологічна теорія установки розроблена радянським психологом Д.Н. Узнадзе, який експериментально довів наявність загально-психологічної готовності індивіда до реалізації активованої потреби в даній ситуації (актуальна установка) і встановив закономірності закріплення такої готовності під час неодноразового повторення ситуації, яка дозволяє задовольнити дану потребу (фіксована установка). Таким чином, у науці установка була визначена як стан готовності, схильності (нахилу) суб'єкта до певної активності в певній ситуації [3, с. 708].

Відповідно до існуючих сфер суспільної та індивідуальної свідомості можливо виділити політичні, економічні, релігійні, моральні, правові та інші установки. Треба відзначити, що у свідомості конкретної особи такий поділ є дещо умовним. Блок установок у свідомості особи є складним комплексом, в якому домінуючими є ті установки, які безпосередньо пов'язані зі способом життя даного суб'єкта, його освітнім та культурним рівнем.

Водночас правові установки можна виділити в окремий блок, керуючись критерієм їх взаємозв'язку з правовою системою даного суспільства. Тобто всі психологічні установки, які відображають готовність особи проявити активність (чи пасивність) у сфері права, можна назвати правовими.

Правові установки класифікують відповідно до того, яку поведінку вони зумовлюють: правомірну чи протиправну [4, с. 28-34].

Позитивна правова установка є готовністю до правомірної поведінки, яка заснована на позитивній оцінці особою відповідної правової норми. У такому випадку зміст соціальної установки, що закладена в нормі права (тобто поведінки, яку встановлює та очікує від особи держава), збігається з особистісною установкою індивіда (тобто поведінкою, яка відповідає особистим інтересам та цілям

особи, має значення для неї). Позитивна правова установка може забезпечуватися також загрозою юридичної відповідальності (за відхилення від «установленої» державою правової форми поведінки) чи пристосовницьким способом життя (особа поводить себе «як усі»), знаходячись під впливом свого оточення).

Поняття правової установки висвітлюється в багатьох працях вітчизняних науковців. Між визначеннями правової установки різними авторами не спостерігається значних відмінностей. Це пояснюється тим, що поняття установки було запозичене правниками з психології. Представники останньої ґрунтовно і всебічно розробили дефініцію поняття психологічної установки.

Разом із тим юристи-науковці розробили власне, розширене визначення правової установки, розглянувши її під кутом взаємозв'язку з правом. Так, О.Ф. Скакун відзначає, що правова установка є готовністю особистості проявити активність в області пізнання і реалізації права. Вона являє собою конкретну програму поведінки в певних умовах, яка формується з усіх належних суб'єкту правових (правомірних та протиправних) знань, оцінок, суджень, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до кого-небудь або чого-небудь, що переходять в інтереси та прагнення. Виникнення правової установки передбачає: (1) інформованість про норму права; (2) розуміння її суті; (3) оцінку, тобто ступінь схвалення норми права; (4) ставлення до прав інших осіб; (5) емоційні переживання щодо функціонування норми права; (6) готовність до дії [5, с. 464-465].

Таким чином, від цього елемента правосвідомості залежить ступінь її якісного стану (правомірна поведінка, правова активність тощо). Отже, правова установка посідає важливе місце в сучасній теорії права і має не менш важливе теоретичне і практичне значення, ніж такі правові явища, як «норма права», «правове відношення» тощо. Важливість переосмислення місця та ролі феномену правової установки в теорії держави і права можна підтвердити і наступними теоретичними положеннями.

По-перше, відомо, що право має три форми буття: норма права, правове відношення і правосвідомість. Підкреслимо той факт, що всі ці три види правової матерії є рівноцінними, однаково важливими для науки про право – це вимога діалектичного, раціонального підходу. Таким чином, компоненти правосвідомості так само необхідно досліджувати в теорії, як і елементи норми права, правового відношення.

По-друге, всі три форми буття права є тільки різними аспектами єдиної правової реальності, взаємопов'язаними і взаємодіючими категоріями. Норму права встановлює, реалізовує, застосовує група конкретних осіб або окрема особа. Прийняттю нормативно-правового акту, його реалізації та застосуванню передують психічна діяльність, робота правосвідомості, кінцевим результатом якої є правова установка – готовність прийняти, реалізувати, застосувати норму права. До того ж, така готовність не може не містити інформації про норму права, програми діяльності згідно з нею. Установка, взагалі, і є своєрідною програмою діяльності, що готова реалізуватися у відповідній ситуації.

Норма права є формально визначеним правилом поведінки, що встановлене або санкціоноване державою, забезпечується та охороняється нею. А правило поведінки є фактичною програмою діяння (дії чи бездіяльності).

Таким чином, норма права і, перш за все, норма Конституції є фактично формально визначеною установкою всього народу України (волею якого керується парламент), готовністю діяти певним чином (або не діяти) за визначеною правовою формою.

Наприклад, народний депутат, який репрезентує волю виборців певної територіальної одиниці, голосує проти чи за прийняття нормативно-правового акту. У нього виникає певний психологічний стан, настроєність правосвідомості

на позитивне або негативне голосування. Такий стан і має назву установки. Тобто чи стане проект закону (як комплекс раціональної інформації про програму дій чи бездіяльності суб'єктів права) самим законом (формально визначеною установкою), залежить від кількості позитивних установок парламентаріїв у межах представницького органу.

Отже, право живе установками, самі є комплексом установок і, у свою чергу, породжує нові установки.

Вищезазначене не є простим перенесенням терміна психології у право. Так, установку відстежували й досліджували психологи, але вона була, є і буде об'єктивною реальністю свідомості, а отже, і правосвідомості (тобто самого права).

Сама етимологія терміна «установка» наближує і вводить його до сфери права. Правило поведінки – це «установлений» порядок дій (чи бездіяльності). Державний орган «постановляє» прийняти певне рішення.

Крім того, вольовий характер установки ще більше наближає до збігу понять норми права і установки. Адже норма позитивного права є нормою волевстановленого (воле-установленого) права і тому не може не мати установочного характеру.

На необхідність розуміння норм Конституції як формально визначених установок (а не просто правил поведінки) нас нашоухує думка М. Козюбри: «Як свідчить світовий, та й особливо наш власний досвід, навіть найдемократичніші положення Конституції можуть залишитися фікцією, якщо вони будуть розходитися з реальним життям, не здійснюватимуться на практиці. Отже, про характер Конституції тієї чи іншої країни, в тому числі нашої, не можна судити виходячи виключно з того, що в ній закріплено, тобто на підставі ознайомлення з її текстом. Будь-яка оцінка Конституції має базуватись також на тому, як її положення реалізуються в суспільних відносинах. Саме ступінь їх втілення в життя, у практичну повсякденну діяльність державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян є головним показником реальності, справжності Конституції. У цьому плані можна говорити про те, що реалізація Конституції являє собою спосіб її фактичного існування, реального буття» [6, с. 11-13.].

Таким чином, М. Козюбра наголошує на тому, що реальне буття Конституції – у практичній повсякденній діяльності суб'єктів права згідно з положеннями Конституції. Саме це є справжнє, фактичне, живе право, якщо брати за основу таку правову матерію, як правовідношення. У свою чергу, відповідність практичної діяльності конкретних осіб нормам Конституції можливе тільки за умови наявності правових установок на дотримання Основного Закону. Головним чином тому, що правова установка обов'язково містить і зміст відповідної норми, інформацію про власні права та обов'язки, і порядок дій, який запрограмований у нормі права, і, головне, – вирішальну готовність діяти (або проявити бездіяльність) згідно з «програмою» норми права. Так можна коротко описати взаємозв'язок усіх трьох форм буття права, різновидів правової матерії, і зробити певний висновок: якщо за основу взяти особистісний (людино-вимірний, антропологічний) підхід до вивчення правових явищ (адже людина є мірою всього), то правова установка особи синтезує в собі всі три форми правової матерії і є основною та вирішальною одиницею правосвідомості й права взагалі. Є, умовно кажучи, молекулою правової матерії, що складається з таких атомів, як норма права, правовідношення (його програма), правові оцінки, настрої, традиції тощо. Правова установка не просто передують конкретній поведінці особи, визначаючи її характер та спрямованість, але й продовжує діяти під час поведінки у сфері права.

Усе вищезазначене обґрунтовує необхідність більш широкого використання терміна «правова установка» в теорії держави і права і надання йому місця, що відповідає

його значущості. Загалом більшість вчених-юристів вже звернули належну увагу на феномен правової установки, і нові видання юридичних підручників засвідчують цей факт [7-12].

Отже, в результаті практичної реалізації ціннісного ставлення за участю волі, яка виконує роль енергетичного двигуна, виникає нове утворення – інтелектуально-емоційно-вольове, або правова установка. Під установкою розуміється тенденція або схильність особистості певним чином сприймати й оцінювати інформацію, процеси, явища тощо, та готовність діяти по відношенню до них відповідно до цієї оцінки. У своїй сукупності установки організуються в систему ціннісних орієнтацій, заснованих на системі переконань. Домінуючі установки визначають спрямованість особистості, її життєву позицію і характеризують змістовний бік ціннісних орієнтацій. Відповідно, правова орієнтація – це сукупність правових установок індивіда або спільноти (групи, колективу), що безпосередньо формують внутрішній план, програму діяльності в юридично значимих ситуаціях [13, с. 383-384].

Правова ж культура особи є фактично позитивною правовою орієнтацією (позитивною частиною орієнтації у сфері права), отже, не буде помилкою вважати, що індивідуальна правова культура є сукупністю позитивних правових установок. Зведення всіх психічних елементів правової культури особи до комплексу правових установок не є спрощенням. Адже людська свідомість (і світогляд як форма самосвідомості) людини – це єдине ціле, і тільки теоретично можливо поділяти її на окремі елементи. Так чи інакше, всі елементи психіки, що визначають поведін-

ку, трансформуються чи входять до складу установки, яка безпосередньо передуює поведінці (кожному вчинку) особи. Встановлено, що правосвідомість є вузловим пунктом, який акумулює в собі всі психічні процеси, властивості і стани, які проявляються в конкретній правовій поведінці саме як результат правових установок та ціннісних орієнтацій [14, с. 327-328].

Таким чином, можна сказати, що активна правова культура особи є сукупністю позитивних правових установок на основі визначальної установки на повагу до прав і свобод, честі й гідності людини. З вищесказаного можна зробити два **висновки**.

Перший: існує реальна можливість виховання відповідної правової установки на неприпустимість посягання на права і свободи іншої людини, тобто повагу до прав і свобод іншої людини.

Другий: правове виховання потрібно розпочинати з самого дитинства, охоплюючи всі ланки суспільного життя певною гуманістичною ідеологією. Це, у свою чергу, потребує переосмислення існуючих правових цінностей: взведення у верхівку ієрархії такої правової цінності, як права і свободи іншої людини; створення незаперечної аксіоми про вищу цінність сфери свободи іншої людини і спрямування всіх правових засобів на її забезпечення і захист.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити **висновок** про необхідність переосмислення місця та ролі феномену правової установки як складової правосвідомості в теорії держави та права, а також доцільність проведення окремого дослідження правових установок, способів та методів їх формування в процесі правового виховання особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности : [монография] / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.
2. Басин Ф.В. К проблеме осознанности психологических установок / Ф.В. Басин // Психологические исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д.Н. Узнадзе. – Тбилиси, 1973. – С. 14-15.
3. Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 708.
4. Щербакова Н.В. Правовая установка и социальная активность личности : [монография] / Н.В. Щербакова. – Москва: Юрид. лит., 1989. – 126 с.
5. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
6. Козюбра М.І. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України / М.І. Козюбра // Українське право. – Число 3 (5) 1996. – Київ: Українська правнича фундація. – С. 11-13.
7. Теорія права та держави : [посібник] / Л. Шестопалова. – К. : Паливода А. В. [вид.], 2012. – 255 с.
8. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 583 с.
9. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : [посібник] / С.А. Кузьмін, Д.М. Карпенко. – К. : Вид. Паливода А. В., 2010. – 128 с.
10. Мала енциклопедія теорії держави і права [Текст] / [С. В. Бобровник та ін.] ; за заг. ред. Ю. Л. Бошицького ; Нац. акад. наук України, Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 367 с.
11. Теорія права і держави : [навч. посібник] / Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 270 с.
12. Загальна теорія держави та права : [підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти] / Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. – Л. : «Новий Світ-2000», 2009. – 583 с.
13. Гранат Н.Л. Правосознание и правовое воспитание / НЛ. Гранат // Общая теория государства и права : [академический курс в 2-х томах] / под ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. – Москва: Зерцало, 1998. – С. 383-385.
14. Семитко А.П. Правовая культура / А.П. Семитко, Р.К. Русинов // Теория государства и права : [учебник] / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – Москва: ИНФРА. М-НОРМА, 1997. – С. 327-331.